

MONCRAPA(04)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE BÉNS
I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**ARCHAEOLOGY OF MOBILITY: CIRCULATION OF GOODS
AND PEOPLE IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES.
MATERIAL, TECHNICAL AND CULTURAL EXCHANGES
FOR THE CONSTRUCTION OF A SOCIETY**

ARQUEOLOGIA DE LA MOBILITAT: CIRCULACIÓ DE
BÉNS I PERSONES EN ÈPOCA TARDOANTIGA I MEDIEVAL.
INTERCANVIS MATERIALS, TÈCNICS I CULTURALS
PER CONSTRUIR UNA SOCIETAT

Dades CIP recomanades per la Biblioteca de la UdG

CIP 931 ARC

Archaeology of mobility : circulation of goods and people in late antiquity and the middle ages. Material, technical and cultural exchanges for the construction of a society = Arqueologia de la mobilitat : circulació de béns i persones en època tardantiga i medieval. Intercanvis materials, tècnics i culturals per construir una societat / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona - Edicions UdG : Documenta Universitaria, [2026]. – 1 recurs en línia (455 pàgines) : il·lustracions, mapes, gràfics. – (Moncrapa ; 04)
Conté: El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía / Adolfo Fernández Fernández ... – Textos en català, anglès, francès, italià i castellà, resums en català, anglès i castellà. – Descripció del recurs: 16 juliol 2026
ISBN 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)
I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Fernández Fernández, Adolfo. Comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía 1. Emigració i immigració – Història – Fins al 1500 2. Comerç – Història – Fins al 1500 4. Llibres electrònics
CIP 931 ARC

Moncrapa - 04

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© de l'edició: Universitat de Girona - Edicions UdG

© de l'edició: Documenta Universitaria®

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-8458-805-4 (Universitat de Girona)

ISBN: 978-84-9984-757-3 (Documenta Universitaria)

DOI: 10.33115/b/9788499847573

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part dels Projectes quadriennals de recerca finançats per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma» i «Gènesi i evolució del poblament litoral al nord-est peninsular en època medieval»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2026

Aquesta obra està subjecta a una llicència de Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0).

La llicència completa es pot consultar a: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Universitat
de Girona

Documenta
Universitaria

@DocUniv
documentauniversitaria.com

ÍNDEX

El comercio con Oriente en la fachada atlántica durante la antigüedad tardía El caso del puerto de Vigo	9
Adolfo Fernández Fernández	
Saint-Blaise (<i>Ugium</i>) et sa région Un haut lieu des échanges méditerranéens au sein du <i>territorium</i> de la cité d'Arles	23
Marie Valenciano-Dumas	
Roses en el marc de les rutes comercials en època tardoantiga	37
Marc Bouzas i Lluís Palahi	
Échanges commerciaux et mobilités dans le sud-ouest de la France durant l'Antiquité tardive Études de cas	53
Vanessa Elizagoyen, Christian Scullier, Vincent Geneviève, David Guitton, Jérôme Hernandez, Stéphanie Raux, Laure Simon	
Influencia de las rutas marítimas en la transformación de las ciudades portuarias andalusíes Los casos de Almería, Cartagena y Denia	73
Raquel Bujalance Silva	
Vaixells i tripulacions com a transmissors de la tecnologia naval i el saber nàutic entre l'Atlàntic i la Mediterrània als segles XIV i XV Una visió des de l'arqueologia, la iconografia i la documentació escrita	91
Marcel Pujol i Hamelink	
African Red Slip Ware <i>Atlante</i> XA1a Lamps with impressions of the solidus celebrating Theodosius II's <i>Vota Vicennalia</i> (422 AD) Sardinian and Mediterranean evidence of a unique Artifact	109
Marco Muresu	
Àmfores mediterrànies i ocupació a les comunitats cristianes prepirinenques de Cova Colomera i els Altimiris	123
Walter Alegría Tejedor, Leandro Fantuzzi	
Materials arqueològics d'importació en les coves de Catalunya durant l'Antiguitat Tardana (s. IV-VI dC)	137
Ramon Coll Monteagudo, Magí Miret-Mestre	
La céramique kaolinique en Roussillon, un indicateur d'échanges commerciaux durant le haut Moyen Âge ?	155
Manon Géraud, Jérôme Kotarba	
Influencia y asimilación de técnicas foráneas en la cerámica pleno y bajomedieval de la ciudad de Guadalajara	169
Israel Jacobo Alcón García	

Visible and invisible traces of trade: an analysis of socio-economic dynamics in the late Middle Ages at Cencelle (Tarquinia, VT)	185
Flora Miele	
<i>Las pareis dels moros appellades alls palaus</i> Del vilar al mas arran d'un camí ramader al Montseny entre els segles IX-XII	203
Jaume Oliver-Bruy	
Conexiones entre aldeas Análisis y cálculos de movilidad en el entorno de <i>Eio</i> (Hellín, Albacete) entre los siglos VI y VIII	215
Torres Cortés, Marta	
Pensar la mobilitat més enllà de l'arqueologia Models, camins i simulacions digitals a la Serra de la Demanda	229
Sonia Medina Gordo i César González-Pérez	
El monestir de Santa Maria d'Amer i una ruta de transhumància (segles IX-XV)	241
Elvis Mallorquí	
Viatgers del so. L'expansió a Europa de l'arquet musical des de les Rutes de la Seda	261
Laura de Castellet	
De la costa mediterrània a la serralada pirinenca Àrees d'abastiment, mobilitat i circulació de béns, idees i persones en la gènesi del monacat occidental (el cas dels Altimiris)	273
Marta Sancho i Planas	
Bâtir les palais publics Circulations politiques et architecturales entre Provence et Italie (XII ^e -XIII ^e siècles)	287
Simone Balossino	
<i>Marmora tarraconenses</i> . Reciclatge i exportació de marbres i pedra de la vella Tàrraco entre l'antiquitat tardana i l'edat mitjana	307
Joan J. Menchon Bes	
L'Hospital de Sant Joan de Martorell (segle XIII) Un centre assistencial en un node viari	321
Alfred Mauri Martí, Esther Travé Allepuz, Isidre Ot Padilla	
Cristians sirians a la Mediterrània occidental postimperial (segles V-VIII) L'evidència de les fonts literàries i arqueològiques	335
Raúl Villegas Marín, Jordina Sales-Carbonell	
Mobilitat i permanència al jaciment de l'Esquerda Una lectura arqueològica de llarga durada	345
Imma Ollich i Castanyer, Esther Travé Allepuz, Albert Pratdesaba i Sala, Montserrat de Rocafiguera i Espona, Maria Ocaña i Subirana	

Los enterrados en el anfiteatro de Albenga (SV-Italia) Nuevas interpretaciones para una reconstrucción social de una capital local en la Antigüedad Tardía	361
Stefano Roascio, Elena Dellù, Giuseppina Spadea, Alessandro Bona	
Los que vinieron del norte. La materialidad catalana en la construcción de la sociedad del reino de Valencia en el siglo xiv El ejemplo de la Pobla de Ifach (Calp, Alicante)	375
José Luis Menéndez Fueyo, Joaquín Pina Mira	
Trasferimenti di uomini - trasferimenti di tecniche. Interazioni e scambi tra Oriente ed Occidente nel corso del medioevo Il caso del <i>Tempietto Longobardo</i> di Cividale del Friuli (Italia, UD)	393
Stefano Roascio, Aurora Cagnana, Alessandro Zucchiatti	
Le migrazioni degli Slavi nel Nord Est italiano durante l'Alto Medioevo (vi-x sec.) e la formazione della Carantania Evidenze archeologiche e fonti scritte	413
Ettore Bianchi, Aurora Cagnana	
Abstracts (català)	423
Abstracts (español)	435
Abstracts (english)	447

MARMORA TARRACONENSES. RECICLATGE I EXPORTACIÓ DE MARBRES I PEDRA DE LA VELLA TÀRRACO ENTRE L'ANTIGUITAT TARDANA I L'EDAT MITJANA

Joan J. Menchon Bes¹

Des de la protohistòria l'agrupació humana en un espai concret que amb el temps esdevé la ciutat de Tarragona ha estat receptora i emissora de béns i productes comercials d'origen divers i diversificat. Des de metalls a aliments, passant per objectes de luxe com també de materials de pedra i terrissa que poden anar des de pedres de molí a terracotes o àmfores per la necessitat de contenidors per tragar productes com el vi, l'oli, les salaons i el gra.²

Les relacions comercials documentades entre els segles VII-VI aC indiquen l'arribada d'àmfores púniques posem per cas. En altres indrets del Camp de Tarragona, com l'Hospitalet de l'Infant, l'antic *Oleastrum* hi ha peces excepcionals com una coneguda antefixa de guix del v aC, que formaria part d'un santuari comercial grec (Dupré, 2006a; 2006b, làm. 1A). També cal comptar amb l'arribada de materials decoratius de luxe del Laci com les lastres Campana d'època tardorepublicana que són produïdes també al territori de Tàrraco (López i Piñol 2008; López, Piñol i Revilla, 2011). I en època romana imperial, de material ceràmic de construcció com a part de la càrrega secundària de naus oneràries. Són peces de llast que fa arribar per exemple *tegulae* de la mateixa Roma o del sud de la Gàl·lia com indiquen els segells de fabricants. Així mateix, les *figlinae tarraconenses* proveïen de ceràmica de construcció per al territori i probablement més enllà de la mateixa manera que des de la Campània arribaven pedres de molí (Bermúdez, 1982-83, 1998; CIL II2 suppl. 14 núm. 1892; Gebellí 2017; Genera i Pérez, 2002; López i Piñol 2008; Moran 2012; Piñol et al., 2000; Rico 1993; 1995; Rodà 1994).

¹ Ajuntament de Tarragona

² De manera més extensa, aquest tema es tracta a Menchon, 2016, 2020 i 2021. Veure també Menchon i Pastor 2015 i Serrano i Menchon 2023.

A partir del Principat d'August les impressionants construccions de Tàrraco van necessitar una ingent quantitat de *marmora* els quals procedeixen de tota la Mediterrània. De fet, la presència a Tàrraco dels Caecina de Volterra (lâm. 1C) vinculats a les pedreres de Luni-Carrara pot explicar l'arribada d'aquesta matèria primera a partir d'August, i segurament també per la seva distribució a la Tarraconesa. J. Domingo proposa per exemple que *Aulus Caecina Severus*, cònsol de l'any 1 aC va ser *legatus Augusti pro praetore* de la Hispània Citerior del 10 al 13 dC. Això li permetria fer les gestions per aconseguir marbre *lunense* pel seu temple, el primer gran edifici marmoritzat de la ciutat (CIL II2, suppl. XIV, núm. 1494) Domingo 2015; Macias et. al. 2007a, 2007b, p. 165, 168-169; Mar i Pensabene, 2011 p. 366).

Un marbre que en especial es va fer anar en els programes arquitectònics i decoratius del Recinte de Culte Imperial, així com en menor quantitat en el Teatre, l'anomenat Fòrum Provincial, el Circ i l'Amfiteatre. Tampoc no són absents en l'arquitectura privada i altres edificis públics, així com en el *territorium*. S'ha de pensar en Tàrraco com importadora de marbres d'arreu de la Mediterrània, i a un temps redistribuïdora per tota la província. La troballa gairebé iterativa de marbres al quadrant sud-oriental de la Part Alta, entre les construccions del Concili Provincial i la muralla (lâm. 1 E, H), fa pensar en una gran *officina marmorea* tant per l'elaboració de peces com la seva comercialització. Un espai que també funciona en època visigoda com palesen algunes peces reelaborades (lâm. 2A). I també en temps medievals, cas de l'extracció de materials al segle XIV com després es veurà (Menchon, 2020 passim; Bravo, Menchon i Roig en premsa).

Es constata l'arribada de marbres per a funcions molt determinades, com el de Thassos utilitzat per l'estàtua colossal de l'emperador August (?) al temple del Concili Provincial (lâm. 1G), o peces ja treballades com sarcòfags de procedència itàlica, nordafricana o septimana des del segle I fins a l'antiguitat tardana (Claveria, 2001 *passim*). No solament això, els mosaics baix imperials parlen d'especialistes de les províncies africanes, amb un nivell tècnic i artístic més que remarcable (Macias et al., 2007b; 2010; 2011a; 2011b; Mar et al., 2012, p. 362). Sense oblidar plaques (*crustae*) i peces per a paviments (*opera sectilia*) i elements decoratius de diversa procedència mediterrània: *bardiglio* de Carrara, *pavonazzetto* o l'*africano* de Teos, i el *giallo antico*... (Ruiz Rodríguez 2016, 2017b, 2018).

A més de la importació d'aquests materials de luxe, es van explotar les pedreres locals (Mèdol, Llorito, Lloera...) tant per usos constructius com per la seva utilització decorativa en arquitectura com en epigrafia: el marbre de Santa Tecla de tonalitats rosàcies i el llisós, de color gris (Álvarez et al., 2009, p. 62-80).

A partir dels importants canvis de la ciutat a l'antiguitat tardana, també motivats entre altres per l'oficialització del Cristianisme i la corresponent metamorfosi urbana, les antigues construccions imperials es transformen en profunditat. A banda de les mutacions de la ciutat cal destacar el reciclatge ordenat i controlat pel poder (estatal, episcopal) dels programes decoratius marmoris com també de part de les estructures urbanes bastides ja en pedra local, fins i tot l'*opus caementicium*.

Val a dir que l'explicació lineal del reciclatge dels marbres per la producció de calç no és satisfactòria. Primer cal verificar-ho químicament en construccions de l'antiguitat tardana i època medieval; segon és un malbaratament d'uns materials d'alta qualitat i de clara significació simbòlica; i tercer cal una verificació com la troballa de forns de cuita. Més aviat ens trobem amb un reciclatge sistematitzat, planificat i controlat

per l'Estat o l'Església. El destí és la construcció de nous equipaments, com els eclesiàstics, però també l'exportació fora del *territorium* de Tàrraco.

Els indicis apunten en aquest sentit: la sortida de columnes, marbres, llisos a partir almenys de l'antiguitat tardana. El destí per al moment sembla regional, però no es pot descartar altres punts de la Mediterrània. Així es detecten, per exemple, peces a Ègara i Bàrcino. Tarragona no deixava de ser un gran *outlet* de materials de construcció de qualitat, que es veu fins al segle XIX (Menchon, 2000 *passim*).

Així trobem columnes i *rotae* de granit de la Tròade, que formarien part de les reformes (o intent de finalització!) del Concili Provincial, en el conjunt tardoromà de les esglésies de Terrassa (lám. 1D, 1F). A més, les inscripcions egarenques són de pedra de Santa Tecla. També se'n documenten a Baetulo, Gerunda, Ilerda, Emporiae, Iluro i Iesso, a més de Caesaraugusta i Cartago Nova (Álvarez et al., 2009, p. 62-80; Gorostidi 2020; Menchon 2020; Macias et al., 2007).

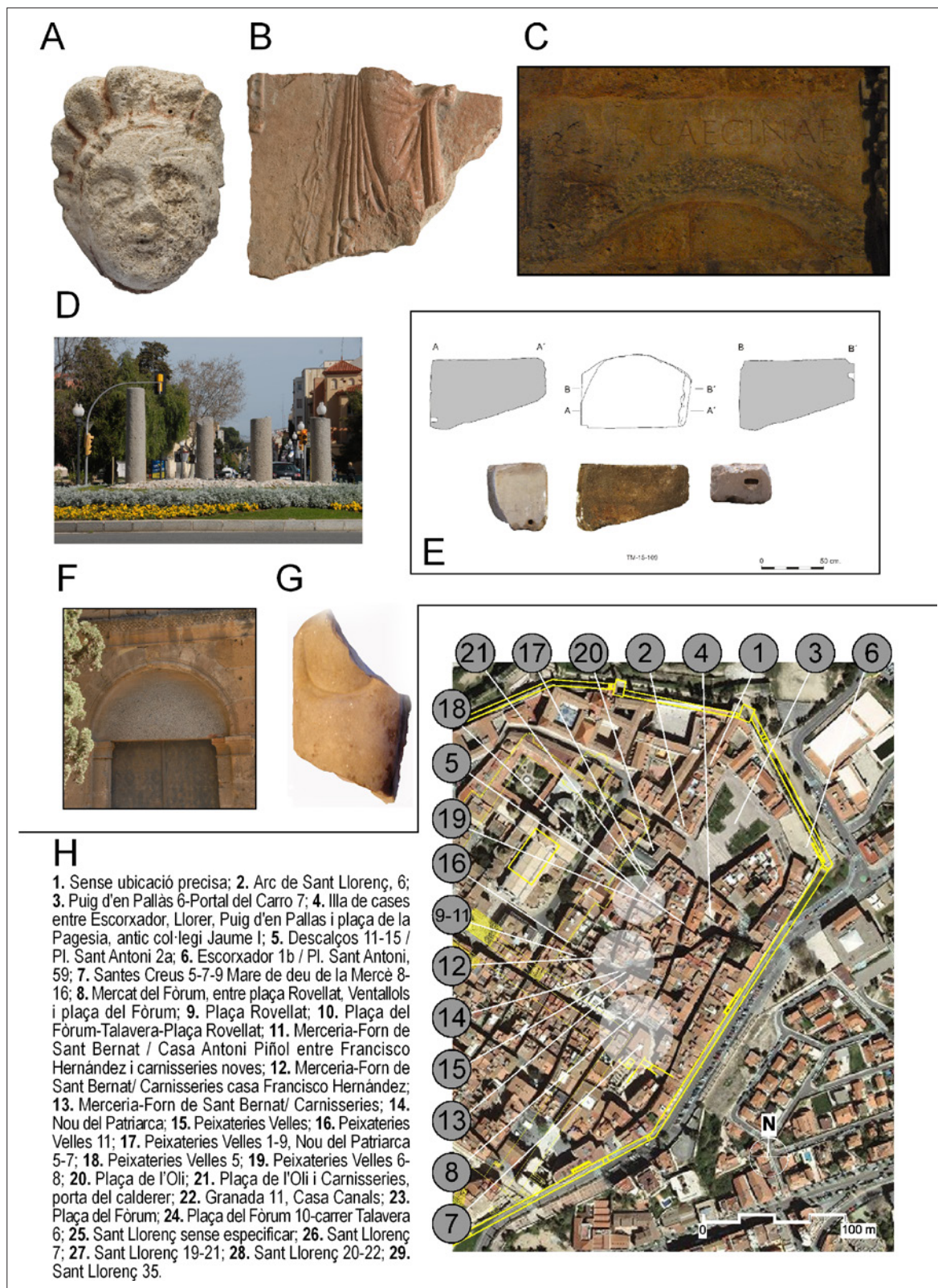
És significativa la troballa a la Punta del Miracle d'un carregament de columnes, senceres i seccionades, cosa que implica ja un primer reciclatge a Tàrraco estant. Doncs bé, un importat lot de peces es va trobar al fons de la mar i es va recuperar a mitjan segle passat (Pérez, 2007, p. 201-206; Rodà et al., 2012). És de suposar que marxarien de la ciutat en un moment no determinat a partir de l'antiguitat tardana. El destí sembla en direcció nord. Es va enfonsar el vaixell? És probable. Precisament columnes de procedència tarraconense es troben en llocs com la capella del Santíssim de la Catedral, Sant Pere de Reus o el Palau de la Generalitat, totes elles vinculades a fases renaixentistes (Domingo, 2011c, p. 811; Liaño 1992; Menchon, Pastor, 2023).

Més interessant és una altra peça trobada el 1948 sota la mar, a la Punta de la Mora, el famós sarcòfag d'Hipòlit, una espectacular peça de producció romana sobre un suport de marbre pentèlic, que no sabem del cert si no va arribar mai a Tàrraco o va marxar cap a un altre lloc i de nou va naufragar. També s'havia pensat en un espoli en temps de la guerra de Successió, perquè el consell de la ciutat el 1709 va regalar a Lord Stanhope un lot d'inscripcions romanes, entre les quals es compta la famosa inscripció de l'auriga *Fuscus*. Ara són al castell de Chevering a Anglaterra (Scott Roberston 1886; Menchon 2002; Pérez, 2007, p. 38-39; Ventura 1948, 1949; Claveria 2001, núm. 22, p. 17-18).

És plausible deduir que l'arribada de plaques de *marmora* a Bàrcino, documentada a partir del baix imperi es pugui vincular a l'exportació d'aquests materials des de Tàrraco. La correlació cronològica és clara sense oblidar que Tàrraco en època imperial era una ciutat prou rica en aquests materials d'arreu de la Mediterrània, al contrari de la ciutat laietana (Beltran, 2015; Domingo, 2011a; Mayer et al., 1987; Cortés, 2011; Claveria et al., 2014; Garrido et al., 2012).

En aquest context, també és de suposar que l'epigrafia alt medieval en marbre en terres catalanes aprofiti aquests *spolia* tarraconenses: de les 14 documentades, 1 és de Gavà i 8 de Barcelona (Santiago 2003). Quant a les *mensae* d'altar prerromànics en marbre, se'n coneix 1 al Bages, 1 al Penedès i 7 al Vallès. La matèria primera pot procedir de Tàrraco. En altres indrets, més al nord, poden venir de la Septimània (Alavedra, 1979).

Els textos islàmics quan fan referència de *Tarraqūna* destaquen la monumentalitat dels seus vells edificis, i la riquesa dels seus marbres. No endebades Al-Himyari explica que a la ciutat «*s'hi troba més marbre treballat que enlloc i, de muralles com*

LÀMINA 1: A. Antefixa de guix grega del segle v aC, Hospitalet de l'Infant (MNAT-R. Cornadó); B. Fragment de lastra Campana de producció tarraconense (MNAT-G. Jové); C. Inscripció de la família *Caecina*, Catedral de Tarragona (CIL II2 suppl. 14 núm. 1494); D. Columnes de granit de la Tròade rescatades a la Punta del Miracle, ara a la plaça de la UNESCO; E. gran carreu de marbre de Luni, procedent de la plaça de l'Oli (Ajuntament de Tarragona-EMATSA-P. Bravo); F. Rota de granit de la Tròade, aprofitada com a timpa de la capella de Santa Tecla la Vella, Catedral; G. Dit de marbre de Thassos, formaria part de la gran estàtua d'August (?) del temple de culte imperial; H. Localització dels llocs on han aparegut marbres de l'*officina marmorea* associada a la construcció del Concili Provincial.

les seves, de marbre negre i blanc, se'n trobarien ben poques arreu» (Bramon 2000, § 130, p. 121-122). O Al-Bakri diu que un «*dels seus reis [dels grecs] que deixà restes arquitectòniques a al-Àndalus fou Hèrcules (Hiaqulis). D'ell (...) era l'estàtua (sanam) de Tarragona que no te pairó*» (Bramon, 2000, § 123 p. 119).

Cal fer un apunt important: si bé hom havia pensat que *Tarraqūna* havia quedat destruïda per la invasió islàmica del 713-718, l'arqueologia ens diu el contrari i apunta que va funcionar al llarg del segle VIII. Per postres, un seguit d'elements d'escultura decorativa fan pensar en vida urbana fins al segle IX. Després, en quedar entre les zones d'influència carolíngia (Llobregat) i califal (Tortosa) deixa de funcionar com a ciutat de referència, cosa que no vol dir deserta, ans al contrari. Tot indica que hi havia un cert poblament, fins i tot comunitat mossàrab i jueva, i que el port continuava en funcionament. No endebades, en les diverses donacions i acords per recuperar la vida urbana ja en època feudal, les lleudes portuàries sempre són presents (Bonet, 2011).

A la catedral de Barcelona hi ha algunes peces prou interessants de marbre proconès. Cal indicar que aquesta varietat procedent de l'actual Turquia arriba a Tarraco al mateix temps que les peces de granit de la Tròade, i es vincula a les obres que l'emperador Adrià va promoure al Concili Provincial de Tarraco (lòm. 2E). Doncs bé, la pica baptismal romànica —si no anterior— (132 x 63,5 cm) recicla una gran peça decorada que per les dimensions és vinculable a l'ordre gegant present al temple de Tàrraco, i no sabem d'aquestes architectures a Barcino (Ainaud, 1964, p. 357-359; Pensabene, 1993, p. 78-79 núm. 76). Una litologia que també s'identifica a l'Urna de Santa Eulàlia (37 x 105,3 x 39 cm), la qual recicla una gran peça visigoda amb *brandeum* (Beltran i Rodà, 2020). Un altre exemple és la *cosidetta* Cadira de Sant Oleguer, o càtedra episcopal. Està elaborada amb *crustae* de marbre *lunense* i *proconeso*. Hom la data entre mitjan segle XI i el XII (*ibidem*).

Aquesta col·lecció de *marmora* a la catedral de Barcelona té una significació que va més enllà del simple reciclatge de materials de luxe. El que és important és la seva procedència: la seu metropolitana de Tarraco, que va quedar vacant, o potser ocupada per un bisbe de tradició hispana / mossàrab i, per tant, no reconegut pel poder comtal. Recordi's que el paper metropolità de Tarragona va ser adoptat per Narbona, per la qual cosa les diòcesis dels comtats catalans van passar a dependre-hi.

Al llarg del temps va haver-hi un seguit d'iniciatives liderades d'una forma o altra pels comtes catalans per desfer-se de la vinculació amb *Narbo* i no caure en l'ègida de Toledo ni Sant Jaume de Galícia. L'objectiu era que els prelats dels incipients i puixants comtats de la vella Marca Hispànica depenguessin d'un metropolità independent.

Són els conats d'Esclua d'Urgell ordenant el bisbe del Pallars i destituïnt els d'Urgell (886-892), Cesari de Montserrat consagrat prelat de Tarragona sota la protecció de Santiago (970) però sense el suport dels comtes catalans. Ja estaria en marxa l'operació d'Ató de Vic, per Joan XIII (971) i assassinat poc després. El 1058 la consagració de la seu de Barcelona ja indica la protecció dels cristians de Dènia i Oriola en terres musulmanes, així com les Balears (Baucells, et al., 2006, doc. 973; Martí Bonet, 2013). Tot plegat un intent prou descarat d'arrabassar la càtedra tarraconense quan la ciutat era en la frontera i massa prop dels territoris sota el control del sediciós Mir Geribert d'Olèrdola. Segueix un projecte no reeixit del tot però tampoc fracassat amb el bisbe osonenc Berenguer Seniofred de Lluçà (1091). Finalment, el 1118 la càtedra tarraconense va a mans del bisbe de Barcelona Oleguer Bonestruga, qui mai no va residir-hi.

Els fets de 1058 i 1118 es materialitzen amb *marmora* de Tàrraco, probablement procedents de la vella seu episcopal perfectament reconeixible per l'existència de comunitat mossàrab i identificada documentalment. És el cas de Ramon Berenguer el Vell i Elisabet de Nîmes quan acorden amb el vescomte Berenguer de Narbona d'atorgar-li la ciutat i comtat de Tarragona: «*ipsum castrum quem habuerint ipsum episcopum in civitate Terragona*» (Feliu, Salrach, 1999, doc. 388).

La vinculació de *marmora* amb el poder es testimonia en època baix medieval. No solament el reciclatge en punts molt determinats de la impressionant catedral medieval de Tarragona (galeria del claustre, portes de la sala capitular i d'accés a la nau, finestra de l'altar major, façana, aprofitament de sarcòfags com el de Betesda o l'espectacular conjunt de la tomba de l'infant Pere d'Aragó). Així mateix, es veu en l'exportació (lâm. 2L, 2K). És el que succeeix el 1340 quan l'escultor Pere de Guines confirma el pagament de l'extracció de marbres a les Peixateries Velles per a la tomba del rei Alfons el Benigne:

«*donas a .xx. pichaperes que per .xvi. dies continuament logas per traure marbre de diverses alberchs situats en la pescateria de Tarragona, a rao de .ii. sol. per cascun lo dia .dcxl. sol. Barchs. item a .xii. fembres qui gitaren la terra dels dits alberchs per los dits. .xvi. dies, a rao de .vi. diners per cascuna lo dia, .xcvi. sol. Barchinonenses. item que us costa fusta per pijar los archs e fonamentys dels dits alberchs, abatut ço que se han con hac servit .xxi. sol. .viii. drs. barchs. item que us costaren .xxx. quarteres de calç a ops de paradar los fonaments dels dits alberchs, con lo marbre ne hagues fet trer .xxx. sol. barchs. item .iiii. dotzenes d arena a ops del dit paredar sol. barchs. item que costa tot lo marbre qui en lo monument e sepulcre entra .dc. sol. Barchs. item que us costa de portar lo dit marbre dels dits alberchs de la pescateria tro a vostre alberch .cxx. sol. Barchinonenses*» (Rubió, 1921, p. 64-65).

I en el sentit contrari: la columna i l'alveus de pòrfir de Santes Creus (lâm. 2L). La primera és al Palau Reial del monestir i la segona es va fer portar de Sicília per la sepultura del rei Pere el Gran, tot i que hom havia pensat que procedia de Centelles. Doncs bé, una carta de Jaume II signada el 1293 deixa clar que la tomba del seu pare s'ha de fer «*cum illis lapidibus quos nos ad hoc missimus de Sicilia ad dictum monasterium*» (Dupré, 1997; Español, 2011; Schlunk, 1959; Vives i Miret, 1964, p. 362). La intencionalitat va més enllà de reaprofitar una peça antiga i de gran qualitat. Al darrere hi havia la idea de legitimar la corona i emular les grans nissagues de l'època. Per començar el pòrfir està clarament vinculat amb el poder com es veu en tombes de papes i emperadors d'Orient i Occident (Franco, A. 1988). I cal recordar que Jaume II va viure uns anys a Sicília i precisament a la catedral de Palermo hi ha les tombes de pòrfir dels Hohestaufen: Frederic II i dels seus pares Enric VI i Constança d'Huteville. També fer esment de les gestions que va fer el monarca per portar *lapides parafideos* per la tomba de la seva esposa (Martínez Ferrando, 1948, p. 41-42).

La voluntat d'enllaçar-se amb el món antic no és pas privatiu del Renaixement. Es veu en època medieval quan per exemple l'any 1383 el rei Pere III dona permís per rescatar tresors amagats a la ciutat de Tarragona. La concessió és per personatges molt vinculats a la cort com fra Guillem de Guimerà, prior de l'orde de l'Hospital, i president de la diputació del General. No solament això sinó que autoritza a Rodrigo de Guzman i al conseller reial Joan d'Olzinelles poder sojornar al seu castell de

Tarragona quan vagin a fer les excavacions. A més anul·lava altres concessions que pogués haver-hi: aquests tresors eren privilegi reial. El document diu:

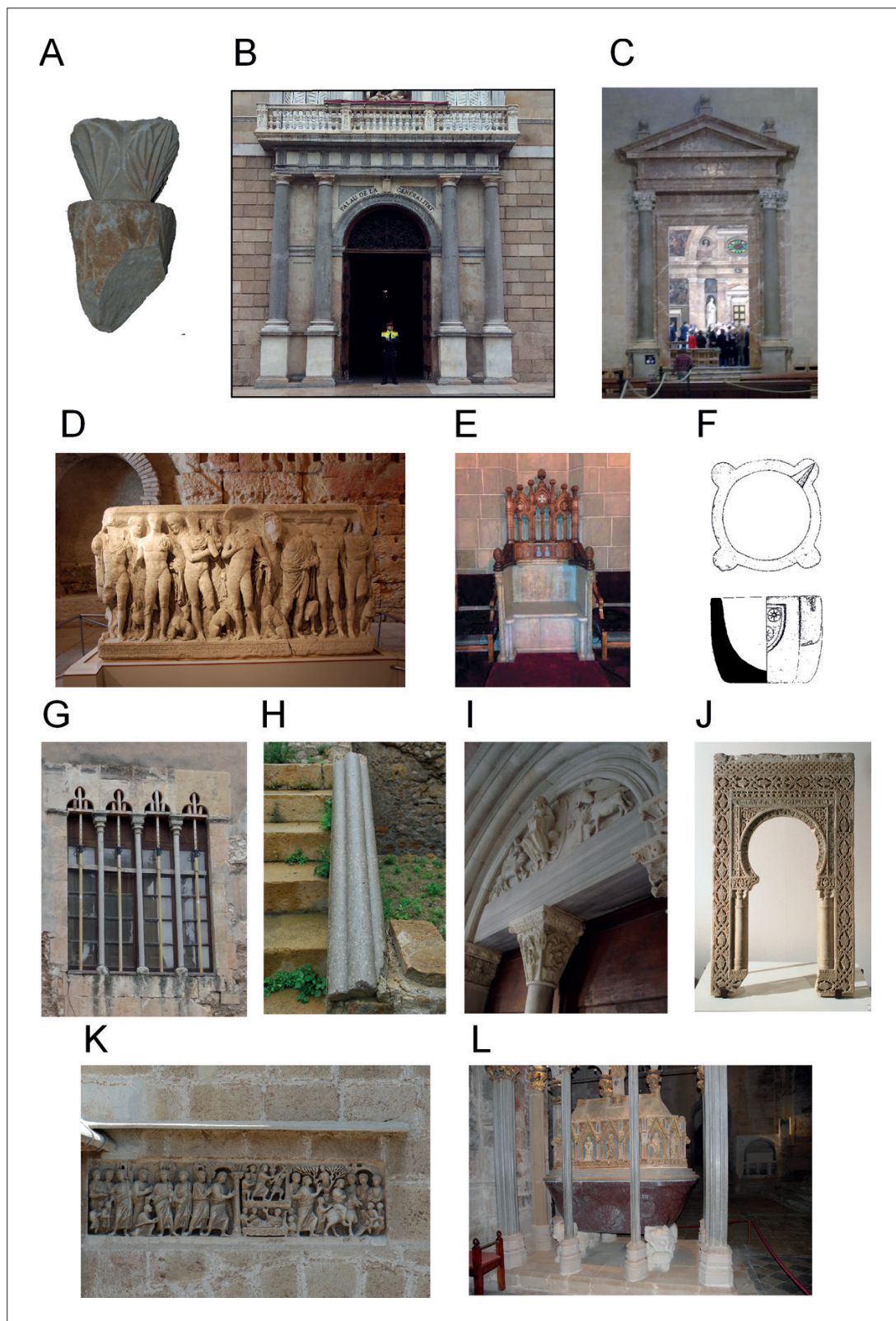
«Nos En Pere, etc.

Per tenor de les presents atorgam, a vos religiós e amats nostres frare Guillem de Guimerà prior de Catalunya, e mossen Johan Doltzinelles, conseller e promovedor dels negocis de la nostra Cort, e an Ramonet de Pallars e Rodrigo Guzman, que pugats cercar e fer cercar e cavar e fer cavar tots e qualsevol tresors amagats on se vulla sien, dins la ciutat e camp de Terragona e territoris daquelis, sis vol los dits tresors sien joyes de perles, pedres precioses, atzurs e monedes daur e dargent» (Roca, 1928, p. 194-195; Serra Vilaró, 1929, p. 5-6, 1932, 1935, p. 13).

Aquests tresors i la seva explotació van generar conflictes com quan el 1523 se sap d'una disputa entre la duquessa de Cardona Francisca de Manriquez y Lara amb el seu cunyat l'arquebisbe Pere de Cardona. En una carta li diu que «*es invencions y thresors amagats són del senyor del territori*» (Ramon i Ricomà, 1997, p. 78, núm. 300).

Però tornem als materials de construcció. El llibre d'obres del Castell del Rei, en temps de Jaume II explica que per mar es porta fusta de les muntanyes de Tortosa, explotació que es documenta en època islàmica quan el pi vernet es fa anar a la mesquita de Còrdova. També es parla de l'arribada de mènsules des de Morvedre, o la compra de carreus somadals, és a dir de grans dimensions (Companys i Montardit, 1995, *passim*). Un fet sorprenent quan Tàrraco ha estat la gran pedrera de la Tarragona medieval i moderna: mancava material o volien unes peces molt precises per la seva qualitat? I com no l'arribada de pedra nummulítica de Girona, palesada en columnes per finestres coronelles o morters (Español; F. 2009; Ramos, M. Ll.; Riu-Barrera, E. 1988, làm. 2F, 2G, 2H). O l'explotació de pedra de la Selva del Camp per fabricar peces de molí que al segle XIII se sap es noliejaven amb destí Gènova (Capdevila, 1929; Español, 2009; Pié, 1984, p. 457-459; Ricomà, 1980, p. 23).

Per acabar, dues peces d'origen islàmic. La primera és la finestreta califal coneguda com el suposat mihrab de la catedral de Tarragona. Va aparèixer a finals del segle XVIII i ha estat objecte d'atenció d'erudits i historiadors. Si bé s'havia pensat que formaria part de la mesquita aljama de *Tarraqūna*, més aviat és un souvenir del que no sabem del cert si ve de *Madinat ar-Zabra* o de Tortosa. La qualitat, l'epigrafia i els paral·lels la vinculen amb la casa de *Yaf'ar* del conjunt califal (Aceña, 1995, 2006; Escó, Giralt i Sénac, 1988, p. 16; Martí i Negre, J. 2014). L'altra és un fragment d'inscripció cufica en marbre, dels segles XI-XII. Es va trobar fora de context a les excavacions arqueològiques de Casa Canals, a la Part Alta. Si bé existeix el dubte que sigui un element cisellat sobre un *spolium* local, més aviat és una altra peça al·lòctona (Riera, et al., 1998; Menchon 2026).

LÀMINA 2: A. Capitell i stipes visigòtics en elaboració, indica el reciclatge dels materials de l'officina marmorea del Concili Provincial; B. Columnes de marbre de la Tròade a la façana del Palau de la Generalitat, Barcelona; C. Columnes de marbre de la Tròade a l'entrada de la capella del Santíssim de la Catedral; D. Sarcòfag d'Hipòlit (Patricia Alonso/MHT); E. Cadira de Sant Oleguer, catedral de Barcelona (Beltrán i Rodà 2020, fig. 3.8); F. Morter de pedra de Girona (Ramos i Riu-Barrera 1988); G. Columnes de pedra de Girona en una finestra de Ca l'Ardiaca; H. Columna de pedra de Girona aprofitada a la barana de l'antic jardí de Cal Montoliu; I. Marbres imperials reaprofitats a la portalada del Claustre de la Catedral; J. L'anomenat mihrab de la Catedral (J. Farré-MDT); K. Sarcòfag de Bethesda; L. Alveus de pòrfir aprofitat a la tomba de Pere el Gran de Santes Creus.

BIBLIOGRAFIA

- Aceña, R. (1995). El *mirhab* hispano-musulmà. Dins *Catalunya Romànica*. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, vol. XXI, p. 196-198.
- Aceña, R. (2006). Finestra àrab al claustre de la catedral de Tarragona. Dins Casanovas, J.; Quílez, F. (dir.): *El viatge a Espanya d'Alexandre de Laborde (1806-1820). Dibuixos preparatoris*, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona, p. 166-167.
- Ainaud de Lasarte, J. (1964). Les fonts baptismals a la catedral romànica de Barcelona. *Analecta sacra tarraconensia* núm. 37, p. 357-359.
- Alavedra, S. (1979). *Les ares d'altar de Sant Pere de Terrasa-Egara*. By autor, Terrassa.
- Álvarez, A.; Garcia-Entero, V.; Gutiérrez, A. i Rodà, I. (2009). *El marmore de Tarraco. Explotació, utilització i comercialització de la pedra de Santa Tecla en època romana*. ICAC, Tarragona.
- Amengual J. (1988). El conveni entre el bisbe Guislaber de Barcelona i Ali B Jujaïd de Dènia (1057). Un document incomplet? Dins Llabrés Martorell, P. J. i Martí Bonet, J. M. *Set segles i mig de germanor. Esglésies de Mallorca i del Principat*. Akribos, Barcelona-Mallorca, p. 17-51.
- Arola, R.; Domingo, J. A. i Gasull, N. (2012). The marmora used in the Jaume I School: an assemblage from the Provincial Forum of Tarraco. Dins *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, p. 190-195.
- Baucells, J.; Fàbrega, A.; Riu, M.; Hernando, J. i Batlle, C. (2006). *Diplomatari de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Barcelona*. Fundació Noguera, Barcelona, vol 5.
- Beltran, J. i Rodà, I. (2020). *Spolia y reutilización. Elementos de la antigüedad clásica y tardía en la catedral de Barcelona*. Dins Beltran, J. (ed.) *La basílica de la Santa Creu i Santa Eulàlia: la catedral abans de la catedral. IV Jornades de les basíliques històriques de Barcelona (2 i 3 de maig de 2019)*. Ateneu Sant Pacià, Barcelona, p. 37-71.
- Bermúdez, A. (1982-83). Interés, problemática y metodología del estudio del material de construcción de tipo cerámico en la arquitectura romana de Tàrraco. *Butlletí Arqueològic època V*, 4-5, p. 197-234.
- Bermúdez, A. (1998). Producción latericia y comercio a media distancia en época romana. Un ejemplo en el Mediterráneo noroccidental: *Lucius Herennius Optatus, Marus y Castor, officinatores*. Dins Mayer, M.; Nolla Brufau, J. M.; Pardo, J. (ed.), *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania citerior. Homenatge a Josep Estrada i Garriga*. IEC, Barcelona, p. 115-123.
- Beltran, J. (2015). Novedades sobre el foro de Barcino: la curia y otros edificios públicos. *Quaderns d'Historia i Arqueologia de la Ciutat de Barcelona*, II època, 11, p. 223-224.
- Bonet, M. (2011). De la *Tarraquā* islàmica a la formació de la ciutat feudal. Dins Duch, M. (dir.) *Història de Tarragona*. Pagès Editor, Lleida, vol. 2, p. 57-306

- Bramon, D. (2000). *De quan erem o no musulmans. Textos del 713 al 1010 (continuació de l'obra de J. M. Millàs i Vallincrosa)*. EUMO, Vic
- Bravo, P.; Menchon, J. i Roig (en premsa). Sitges i marbres a la zona de la plaça de l'Oli de Tarragona. Resultats dels treballs arqueològics realitzats l'any 2015. *VI Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Lleida 29 de novembre-2 de desembre de 2018. Institut d'Estudis Ilerdencs-ACRAM, Lleida.
- Capdevila, S. (1929). El comerç marítim de Tarragona a la segona meitat del segle XIII. *La Cruz*, 6.08.1929 (reeditat a Ricomà, X. (ed.), *Treballs històrics de Mn. Sanç Capdevila i Felip (1883-1932)*. Diputació de Tarragona, Tarragona, 1980).
- CIL II2 suppl. 14: Alföldy, G.; Abascal, J. M.; Mayer, M.; Stylow, A. I.; Gimeno, H.; Schmidt, M.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1200-1890*. Berlin 2012.
- CIL II2 suppl. 14: Abascal, J. M.; Haensch, R.; Mayer, M.; Stylow, A. I.; Velaza, J.; Gimeno, H.; Schmidt, M.: *Corpus Inscriptionum Latinarum II 2 suppl 14, 1891-2384*. Berlin 2016.
- Claveria, M. (2001). *Los sarcófagos romanos de Catalunya*. Universidad de Murcia, Murcia, Corpus Signorum Imperii Romani. España, vol. 1, fasc. 1.
- Claveria, M.; Koppel, E. M. i Rodà, E. (2014): Escultures romanes de *Barcino*. *Quaderns d'Historia i Arqueologia de la Ciutat de Barcelona*, II època, 7, p. 96-121.
- Companys, I. i Montardit, N. (1995). *El castell del Rei en temps de Jaume II. Edició comentada dels llibres de comptes de l'obra (1313-1317)*, Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Cortés, A. (2011): L'arquitectura domèstica de la ciutat romana de *Barcino*. *Quaderns d'Historia i Arqueologia de la Ciutat de Barcelona*, II època, 7, p. 16-66.
- Domingo, J. A. (2011a). El coste del mármol. Problemas e incertidumbres de una metodología de cálculo. Dins *Marmora. An international journal for Archaeology, History and Archaeometry of Marbles and Stones*, núm. 8, Roma, p. 75-91.
- Domingo, J. A. (2011b). La reutilización de material decorativo clásico durante la tardoantigüedad y el altomedioevo en Catalunya. *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrés Internacional en homenatge a Th. Hauschild (2009)*. Butlletí Arqueològic, època V, 32, p. 795-851.
- Domingo, J. A. (2011c). *Capiteles tardoromanos y visigodos en la península Ibérica (siglos IV-VIII dC.)*. ICAC, Tarragona.
- Domingo, J. A. (2015). El templo de Augusto en Tarraco, A. Caecina Severus y la estandarización de la arquitectuta gigantesca. *Tarraco Biennal. 2n Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. August i les províncies occidentals. 2000 aniversari de la mort d'August. 26-29 de novembre de 2014*. ICAC, Tarragona, vol. II, p. 191-196.
- Dupré, X. (1997). Alveus de pòrfir del monestir de Santes Creus (Tarragona). Dins *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Girona 23, 24, 25 de novembre de 1995*, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXVII, p. 973-982.
- Dupré, X. (2006a). *Ibers i grecs a l'Hospitalet de l'Infant*. Fòrum. Temes d'Història i Arqueologia Tarragonins 11, MNAT, Tarragona.

- Dupré, X. (2006b). Un santuario focéo junto al río *Oleum* la antefija arcaica del Hospitalet de l'Infant (Vandellòs, Tarragona). Dins Vaquerizo, D.; Murillo, J. F. (ed.) *El Concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a la Profesora Pilar León Alonso*. Universidad de Córdoba, Córdoba, p. 55-88.
- Escó, C.; Giralt, J. i Sénac, Ph. (1988). *Arqueologia islàmica en la marca superior de Al-Andalus*. Diputació de Huesca, Osca.
- Español, F. (2009). Las manufacturas arquitectónicas en piedra de Girona durante la Baja Edad Media y su comercialización. *Anuario de Estudios Medievales*, 39/2, p. 963-1001.
- Español, F. (2011). La política artística de Jaume II: els sepulcres reials i al claustre de Santes Creus portanveus àulics. Dins *Santes Creus. Revista de l'Arxiu Bibliogràfic*, XXIV, p. 11-34.
- Feliu, G. i Salrach, J. M. (1999). *Els pergamins de l'arxiu comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Barcelona, 3 vol.
- Franco, A. (1988). Relaciones hispano-italianas en la escultura funeraria del siglo XIV. Dins Núñez, M. i Portela, E. (coord.) *La idea y el sentimiento de la muerte en la Historia y en el Arte de la Edad Media. Ciclo de conferencias celebrado del 1 al 5 de diciembre de 1986*. Universidad de Santiago, Santiago de Compostela, p. 99-126.
- Garrido, A.; Álvarez, A.; Doménech, A.; Gutiérrez, A.; Rodà, I. i Hoyo, H. (2012). *Marmora* ant other stones in the architectural decoration of early imperial Barcino (Barcelona, Spain). Dins *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the X Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Rome, 21-26 May 2012)*, Roma, p. 135-142.
- Gebellí, P. (2017). Una *figlina* al subsòl del circ de Tàrraco: producció ceràmica intramurs de la Ciutat en època julioclàudia. *Tarraco Biennal. 3r Congrés Internacional d'Arqueologia i Món Antic. La glòria del circ: curses de carros i competicions circenses. In memoriam Xavier Dupré i Raventós. Tarragona, 16-19 de novembre de 2016*. ICAC, Tarragona, p. 293-300.
- Genera, M. i Pérez, J. M. (2002). Una marca de Lucius Herennius Optatus a Barrugat (Tortosa). *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, IV, p. 87-94.
- Liaño, E. (1992). *La Prioral de Sant Pere de reus. El último gótico ante la llegada del Renacimiento*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- López, J. i Piñol, Ll. (2008). *Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona)*. ICAC, Tarragona.
- López, J.; Piñol, Ll. i Revilla, V. (2011). La producció tarraconense de lastras Campana. Dins *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana, Actes Congrés Internacional en homenatge a Th. Hauschild (2009)*. Butlletí Arqueològic, V època, 32, vol. II, p. 637-670.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2007). L'arqueologia de la catedral de Tarragona. La memòria de les pedres. Dins DdAa, *La catedral de Tarragona. In Sede, 10 anys de Pla Director de Restauració*. Arola Editors, Tarragona, p. 151-213.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2010). La acrópolis de Tarraco y la implantación urbana del culto imperial en la capital de la Hispania Citerior.

- Dins *Roma 2008-International Congress of Classical Archaeology- Bolletino di Archeologia on line I 2010/ volumen speciali A/A8/4*, p. 50-66.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2011a). La construcción del recinto imperial de Tàrraco (provincia Hispania Citerior). Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana. Dins *Actes Congrès Internacional en Homenatge a Th. Hauschild (2009)*. Butlletí Arqueològic, època V, 32, p. 423-479.
- Macias, J. M.; Menchon, J.; Muñoz, A. i Teixell, I. (2011b). Nuevos elementos escultóricos del recinto de culto del Concilium Provinciae Hispaniae Citerioris (Tarraco, Hispania Citerior). Dins *XI Coloquio Internacional de Arte Romano Provincial. Roma y las provincias: modelos y difusión*. Màrida mayo 2009. Roma, vol. II, p. 873-886.
- Mar, R.; Ruiz de Arbulo, J.; Vivó, D. i Beltrán, A. (2012). *Tarraco. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana*. Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, vol. 1.
- Martí Bonet, J. M. (2009). Tarragona seu metropolitana i primada. Dels primers documents papals fins la restauració definitiva de Tarragona com a seu metropolitana i primada. Dins Gavalda Ribot, J. M.; Muñoz, A. i Puig, A. (ed.) *Pau, Fructuós i el cristianisme Primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*. Actes del Congrès de Tarragona, 19-21 de juny de 2008. Fundacio Privada Liber, Reus, p. 407-436.
- Martí Bonet, J. M. (2013). *Convivencia entre sarracenos y cristianos*. Arxiu Diocesà de Barcelona, Barcelona.
- Martí, R. i Negre, J. (2014). Fortificaciones y edilicia de prestigio en el extremo oriental de la Marca Superior. *Turtusa* y su entorno. Dins Sabaté, Fl.; Brufal, J. (ed.), *La ciutat medieval i arqueologia. VI Curs Internacional d'Arqueologia Medieval*. Pagès Editors, Lleida, p. 219-239.
- Martínez Ferrando, J. A. (1948). *Jaime II de Aragón: su vida familiar*. Escuela de Estudios Medievales, Barcelona.
- Mayer, M.; Álvarez, A. i Rodà, I. (1987). Los materiales lapídeos reaprovechados en construcciones medievales en Cataluña. La ciudad de Barcelona y su entorno. Dins Barral, X. (ed.) *Artistes, artisans et production artistique au Moyen Age, Rennes, 1983*. Picard, Paris, p. 529-558.
- Menchon, J. (2002). Montoliu i l'arqueologia, cinquanta anys després. Dins Montoliu, M., *Llibre de Tarragona*. Ed. Francesc Roig Queralt, Edicions el Mèdol, Tarragona, p. 137-152.
- Menchon, J. (2016). Construcció, materials, espais i reciclatge a Tarragona, època romana i medieval. *Saxa loquuntur*. Dins Giráldez, P. i Vendrell, M (coord.) *Bella pedra vella. Explotació, usos i conservació en l'àmbit de la Corona d'Aragó [10 trobada de les Egipcíiques. Patrimoni 2.0 — UB, Barcelona]*. Patrimoni 2.0 Consultors, Barcelona, p. 67-114.
- Menchon, J. (2020). *Carreus, columnes, inscripcions... i pedres trencades a Tarragona. Sobre la construcció, el reciclatge de materials, usos i espais en època antiga i medieval*. Patrimoni 2.0 Barcelona.
- Menchon, J. (2021): *In loco horroris et vastae solitudine?* Necròpolis i poblament entre els segles v i xii a l'ager *Tarraconensis* occidental/Camp de Tarragona, Conca de

- Barberà i Priorat, tesis doctoral, Universitat de Barcelona (<https://www.tdx.cat/handle/10803/675058#page=1>).
- Menchon, J. (2026): A propósito de una placa de mármol con inscripción cufica de Tarragona: la esquivia *Tarraqūna* a partir de la arqueologia. Dins *Homenaje a Guillermo Rosselló-Bordoy*. AEAM, Ciudad Real, p. 207-213
- Menchon, J. i Pastor, I. (2015). Reciclant pedra? la utilització del material petri a la ciutat de Tarragona a l'edat mitjana i època moderna. Dins *Actes del V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya. Barcelona 22-25 de maig de 2014*. ICUB-Acrum, Barcelona, vol I, p. 477-486.
- Menchon, J. i Pastor, I. (2023). Construir *alla romana* a Tarragona i el Camp: defenses, cases, castells, palaus. Dins Gorostidi, D. i Virgili, M. E. (ed.), *Antonio Agustí i Lluís Pons d'Icart. El renaixement a Tarragona*. URV, Tarragona, p. 153-180.
- Orengo, H. i Cortés, A. (2014). The augustan temple and forum of the colony of Barcino: a 90 degree turn. *Oxford Journal of Archaeology*, 33(1), p. 89-107.
- Pensabene, P. (1993): La decorazione architettonica dei monumenti provinciale di Tarraco. Dins *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*. URV, Tarragona, p. 33-105.
- Pérez, W. (2007). *Troballes arqueològiques al litoral tarragoní. Dotze anys d'arqueologia subaquàtica (1968-1990)*. Port de Tarragona, Tarragona.
- Pié, J. (1984). *Annals inèdits de la Selva del Camp*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Piñol, Ll.; López, J. i Martí, G. (2000). *C. Calpetanus Hermes* i la difusió de materials ceràmics de construcció de les *figlinae* urbanes de Roma a Tàrraco. *Empúries*, 52, p. 281-596.
- Ramon, S. i Ricomà, F. X. (1997). *Índex Vell. Índex dels documents de l'arxiu de l'Arquebisbe*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Ramos, M. Ll. i Riu-Barrera, E. (1988). Un morter gòtic procedent del convent de Santa Clara de Tarragona. *Quaderns d'Història Tarraconense*, VIII, p. 75-95.
- Rico, C. (1993). Production et diffusion des matériaux de construction en terre cuite dans le monde romain: l'exemple de la Tarraconaise d'après l'épigraphie. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 29-1, Antiquité et Moyen-Age, p. 51-86.
- Rico, C. (1995). Índex de les marques epigràfiques sobre tegulae romanes de Catalunya i el País Valencià (antiga Tarraconensis). *Saguntum*, 28, p. 197-215.
- Ricomà, F. (1980). *Treballs històrics de Mn. Sanç Capdevila i Felip*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- Riera, M.; Rosselló-Bordoy, G. i Soberats, N. (1998). Una placa marmòria amb inscripció cufica procedent de Tarragona. *Butlletí Arqueològic V època*, 19-20, p. 201-206.
- Roca, J. M. (1928). La Reyna empordanesa. *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Barcelona, vol. 10, p. 1-111.
- Rodà, I. 1994: Los materiales de construcción en Hispania. Dins *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica [Tarragona, 1993]*, Ajuntament de Tarragona, Tarragona, vol. 1, p. 323-334.

- Rodà, I.; Pensabene, P. i Domigo, J. A. (2012). Columns and rotas in Tarraco made with granite from de Troad. *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone. Proceedings of the IX Association for the Study of Marbles and Other Stones in Antiquity (ASMOSIA) Conference (Tarragona 2009)*, ICAC, Tarragona, p. 210-228.
- Rubió i Lluch, A. (1921). *Documents per la història de la cultura catalana mig-eval*. IEC, Barcelona, vol. II.
- Ruiz Rodriguez, J. C. (2016). El uso del mármol lunense en la epigrafía de ámbito público. El caso de Tarraco en época altoimperial (siglos I y II n.E). *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra*, 24, p. 103-120.
- Ruiz Rodriguez, J. C. (2017). Materiales lapídeos locales e importados en los programas epigráficos oficiales de Tarraco hasta la época julio-claudia. *Anales de Arqueología Cordobesa*, 28, p. 33-61.
- Santiago, J. de (2003). *La epigrafía latina medieval en los condados catalanes (815 circ. 1150)*. Universidad Complutense, Madrid.
- Schlunk, H. (1959). Untersuchungen ira fruchristlichen Mausoleum von Centcelles. *Neue deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*. DAI, Berlin.
- Scott Roberston, C. (1886). Chevering House. *Archaeologia cantiana*, 16, p. 127-128.
- Serra Vilaró, J. (1929). *Excavaciones en la necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona*. MJSEA, Madrid.
- Serrano, M. i Menchon, J. (2020). Piedras y espacios sagrados: de la basílica paleocristiana de la Necrópolis a la Catedral de Tarragona. Dins *Exemplum et spolia. La reutilización arquitectónica en la transformación del paisaje urbano de las ciudades históricas*. vol, 1, Mytra. Monografías y trabajos de arqueología, 7, Mérida, p. 125-135.
- Ventura, S. (1948). El hallazgo del sarcófago en la Punta de la Mora. *Boletín Arqueológico de Tarragona* época IV, 23-24, p. 108-109.
- Ventura, S. (1949). El sarcófago de Hipólito, de la Punta de la Mora del mar tarraconense. *Archivo Español de Arqueología*, 22, núm. 75, p. 147-174.
- Vives i Miret, J. (1964). Els sepulcres reials del monestir de Santes Creus. *Studia monastica*, 6, fasc. 2, p. 359-379.

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

Documenta
Universitaria